

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐԻ ՄԱՄՅԱՆ

«ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱԽՏԱՐԱՆ»-Ը՝ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԳԵԼՎԱԾ ԳՐՔԵՐԻ ՑԱՆԿԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Գիրք Տղայութեան Քրիստոսի, ծածուկ, նզովյալ և սուտ գրվածքներ, առաջալսների պարականոն թղթեր և գործեր, հայ և համաշխարհային մատենագրություն:

«Մանկութեան աւետարան»-ը՝ պատկանում է այն պարականոնների շարքին, որոնք, թեև հայ միջնադարում շատ մեծ տարածում և մեծ ժողովրդականություն են վայելել (ինչի ապացույցն են մեզ հասած բազմաթիվ ձեռագրերը), այնուամենայնիվ, այն հիշատակվել է հայ միջնադարում արգելված գրքերի՝ մեզ հայտնի գրեթե բոլոր ցանկերում: Սրա պատճառը, հավանաբար, ժ. դարի ժամանակագիր Սամուել Անեցու վկայությունն է այն մասին, որ 588 թ. մի խումբ ասորիներ Հայաստան են ներթափանցել և փորձել այստեղ նեստորականություն քարոզել. «Ի Լէ. թուականիս եկին ի Հայս Ասորիք՝ արք քաջաբանք՝ եւ կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի՝ եւ նզովեալք հալածեցան»²: Հեղինակի վկայության համաձայն՝ վերոնշյալ ասորիներն իրենց հետ բերել են նաև մի շարք «սուտ» գրքեր, այդ թվում՝ մեզ հետաքրքրող «Մանկութիւն Տեառն»-ը, որոնք, չնայած արգելքին, շուտով թարգմանվել են հայերեն. «Բայց ոմանք ընկալան՝ նոքա թարգմանեցին նոցին գիրս սուտս»³: Ըստ այդմ՝ «Մանկութեան աւետարան»-ը, որպես հերձվածողական միջավայրի ծնունդ, գիտարկվել է որպես մերժելի պարականոն:

¹ Հայերեն բազմաթիվ ձեռագրերում պահպանված այս պարականոնին շատ հաճախ հանդիպում ենք «Աւետարան Մանկութեան Տեառն», «Մանկական Աւետարան», «Տղայաւետարան», «Գիր տղայութեան Քրիստոսի», «Մանկութիւն Յիսուսի» և երբեմն էլ՝ «Աւետարան մանկութեան» խորագրով, ինչպես օրինակ՝ Եղմ. 3062 ձեռագրում պահպանված երկը, տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմ. Ն. Պողարյան, հ. 9, Երուսաղէմ, 1979, էջ 282: Տե՛ս նաև՝ Ս. Վրդ. Մխսեան, «Մանկութեան աւետարաններ», Սրոն, 1972, ք. 46, էջ 235: Միօրինակությունը պահպանելու համար մենք կգործածենք «Մանկութեան աւետարան» անվանումը:

² Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ, աշխ. Ա. Հայրապետեանի, Կ. Մաթևոսեանի, խմբագրութեամբ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, Նաիրի, 2011, էջ 95:

³ Նույն տեղում, էջ 95:

Սամուել Անեցու նշած «սուտ» և «նզովյալ»՝ «եւ որ հաւատայ նոցա՝ նզովի»⁴ տաս գրքերը՝ «զԳաւրտոսակ եւ Կիրակոսակ, զՊաւղոսի տեսիլն, զԱդամայ ապաշխարութիւնն եւ Գիւթեկ, զՄանկութիւն Տեառն եւ զՍեբիոս եւ Ճիւն աւրհնութեան եւ զանթագչելի մատեանն եւ աւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ», որ գրեթէ նույնությամբ հիշատակվում են ինչպես պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու⁵ (1201-1272 թթ.), այնպես էլ նշանավոր ռաբունապետ Գրիգոր Տաթևացու⁶ (1346-1409 թթ.) աշխատություններում, գիտնականների ուշադրության կենտրոնում են հայտնվել դեռևս ԺԹ. դարում: Առաջին անգամ այս երկերին անդրադարձել է Թ. Յանը և իր աշխատության մեջ ընդարձակ տեղ հատկացրել դրանց քննությանը⁷: Գիտնականի առաջ քաշած վարկածները ներկայացրել է Հ.Տաշյանը իր «Ս. Գրոց կանոնական եւ անվաւեր գրքերուն քանի մը հայերէն ցուցակներուն մասին»⁸ գրախոսականում:

Յանկի առաջին՝ «Գաւրտոսակ» անունը կրող գրքի մասին Թ. Յանը դժվարանում է որոշակի եզրակացություններ անել: Երկրորդ՝ «Կիրակոսակ» անվանումով երկը նա կապում է հունարեն *KYPIAKÓΣ* («տերունական») ծածկանի կամ *KYPIAKÓΣ* (Կիրակոս) հատկանվան հետ՝ նույնացնելով այն հայերեն թարգմանված Կիրակոսի և Հուղիտայի (Յուղիտայ) վկայաբանության հետ⁹: Վերջինս, որպես հերետիկոսական ծագում ունեցող աշխատություն, ընդգրկվել է Գելասիոս պապին (492-496 թթ.) վերագրվող «Ընդունելի և անընդունելի գրքերի դեկրետ»-ում (Pseudo-Gelasianum Decretum de libris recipiendis et non recipiendis)¹⁰: «Պողոսի տեսիլ»-ը և «Ադամի ապաշխարություն»-ն, ըստ Թ. Յանի՝ մեզ հասած հայտնի աշխատություններ են, իսկ «Գիւթեկ»-ը (հուն. *Διαθήκη* – «ուխտ, կտակ, կտակարան») գիտնականը նույնացնում է ասորերեն «Ադամգրքի» հետ, որն, ըստ նրա՝ ասորական բնա-

⁴ Նույն տեղում, էջ 95:

⁵ Պատմիչը գրեթէ նույնությամբ հաղորդում է Սամուել Անեցու այս պատմությունը, միայն ավելացնում, որ վերոնշյալ ասորիները Հայաստան են եկել «ի տասներորդ ամի տեառն Աբրահամու, և յլէ թովն հայոց...», տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմութիւն Հայոց, աշխատ. 4. Մէլիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 51:

⁶ «Այլ որ ճՄ ամա եկին ի Հայք Ասորիք քաջաբանք...», տե՛ս **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729, էջ 544:

⁷ **Th. Zahn**, *Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons*, Vol. 5.1, Erlangen & Leipzig: Deichert, 1893, SS. 109-115.

⁸ **Յ. Տաշեան**, «Սուրբ Գրոց կանոնական եւ անվաւեր գրքերուն քանի մը հայերէն ցուցակներուն մասին», ՀԱ, 1895, թիվ 1, յունուար, էջ 1:

⁹ Տե՛ս **Մ. Ապտեբեան**, «Վկայաբանութիւն սուրբ Կիրակոսի և մօրն նորա Յուղիտայի», Կիսկատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, որք կան ի հին Տօնացոցի եկեղեցոյ Հայաստանեայց, Բ. 1. Վեներաիկ, 1810, էջ 170-178:

¹⁰ **W. Shneemelckher**, *New Testament Apocrypha, Gospels and Related Writings*, Eng. trans. by **McL. R., Wilson**, London, 1991, pp. 38-39.

գրում ունի «Տիաթեկ հօրն մերոյ առաջնոյն Ադամայ»¹¹ խորագիրը: Մեզ հետաքրքրող «Մանկութիւն Տեառն»-ի առնչութեամբ Թ. Յանը զերծ է մնում որևէ եզրակացութիւն անելուց այն մասին, թե վերոնշյալ «Դեկրետ»-ում նշված բազմաթիվ «մանկութեան» ավետարաններից որ մեկին է այն համապատասխանում: Նա միայն նշում է, որ ասորական միջավայրում «Թովմայի ավետարան»¹²-ը ևս հայտնի է «Մանկութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի» խորագրով: Հ. Տաշյանն իր հերթին կասկած չի հայտնում այն մասին, որ այս ավետարանը հայերեն ձեռագրերում հաճախ հանդիպող «Տղայաւետարան»-ն է, որ վերագրվում է տեառնեղբայր Հակոբոսին¹³: «Սեբիոս եւ ձիոն արհնութեան»-ը Թ. Յանն աներկբայորեն կապում է Հակոբ Մծբնեցու (Ափրահատ) և նրան վերագրվող «Ձգօն»¹⁴ գրքի վերջին՝ 23-րդ ճառի հետ՝ համարելով, որ «Սեբիոս»-ը նույն Nisibenus (Մծբնեցի) անվան ազավաղված ձևն է: Ըստ հեղինակի՝ վերոնշյալ «ձիոն արհնութեան» երկը չի ընդգրկվել Ե. դարում հայերեն թարգմանված «Ձգօն»-ի մյուս ճառերի մեջ, այդ իսկ պատճառով թարգմանվել է միայն 588 թ. Հայաստան բերվելուց հետո: Հ. Տաշյանը կասկածի տակ է դնում Թ. Յանի այս տեսութիւնը, նախ՝ քանի որ դժվար է սերտ առնչութիւն գտնել այս ճառի և նեստորական ուսմունքի միջև, և ապա՝ ավելի հավանական է մտածել, որ այս երկը հայերենով պակասող մյուս երեք ճառերի հետ միասին թարգմանվել է Ե. դարում, սակայն հետագայում կորել է: Ինչ վերաբերում է «Անթաքչելի մատեանք»-ին և «Աւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ»-ին, ապա առաջինը Թ. Յանը համարում է կրոնական ազանդի կանոնական գրութիւնների հավաքածու, իսկ երկրորդը թողնում է մանիքեական ուսմունքի գիտակցների քննութեանը¹⁵:

¹¹ E. Renan, "Fragment du livre gnostique intitulé: Apocalypse d'Adam, ou Pénitence d'Adam, ou Testament d'Adam, publiés d'après deux versions syriaques..." *Journal Asiatique*, V^e série, t. II, dec. 1853, pp. 427-471.

¹² Պարականոնի ամբողջական անվանումն է «Թովմա Իսրայելացի Փիլիսոփայի պատմությունը Քրիստոսի մանկության մասին», տե՛ս **И. С. Свенцицкая**, *Таинные писания первых христиан*, Москва, 1980, с. 172: Պարունակում է Հիսուսի 5-12 տարեկանն ընկած ժամանակաշրջանը և նրա՝ այդ տարիների ընթացքում գործած բազմաթիվ հրաշխները: Հայերեն ձեռագրերում «Թովմայի ավետարան»-ը չի պահպանվել կամ մինչ այժմ չի հայտնաբերվել:

¹³ **Յ. Տաշեան**, «Սուրբ Գրոց կանոնական եւ անվաւեր գրքերուն քննութեան մասին», էջ 2:

¹⁴ «Ձգօն»-ի և դրա հեղինակային պատկանելիության հարցերի մասին տես **Ե. Տեր-Մինասյան**, ««Ձգօն» կոչուած գրքի հեղինակի շուրջ», *Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. 1971, էջ 411-424:

¹⁵ **Յ. Տաշեան**, «Սուրբ Գրոց կանոնական եւ անվաւեր գրքերուն քննութեան մասին», էջ 2:

Աստվածաշնչի կանոնի ուսումնասիրության շրջանակներում Մամուել Անեցու մեջբերած ցանկը քննության է առել նաև Մ. Տեր-Մովսիսյանը: Ըստ նրա՝ Հայաստանում նեստորական ասորիների ծավալած ամենաեռանդուն գործունեության ժամանակից շուրջ վեց հարյուրամյակ անց ապրած Մամուել Անեցին նեստորական գրքերի ցուցակը պետք է վերցրած լիներ ինչ-որ հին, անհետացած աղբյուրից, և քանի որ հերձվածողական համարվող այդ գրքերը մեծամասամբ արդեն ոչնչացվել էին և մեզ են հասել միայն երկուսը՝ «Աղամայ ապաշխարութիւն»-ն¹⁶ և «Մանկութիւն Տեան»-ը¹⁷, նա դրանց մասին որևէ այլ տեղեկություն հաղորդել չէր կարող: Ուստի, անդրադառնալով այս երկերի վերաբերյալ Թ. Յանի ուսումնասիրությանը, Մ. Տեր-Մովսիսյանը համարում է, որ գիտնականի բոլոր բացատրությունները զուրկ են որևէ լուրջ հիմնավորումից և կարող են ընդունվել լուրջ որպես վարկած, քանի որ հիմնված են միմիայն մեզ չհասած երկերի անվանումների վրա¹⁸:

¹⁶ Աղամին վերաբերող հայերեն պարականոն բնագրերի մի մասը լույս է տեսել *Թանգարան հին ու նոր նախնեաց-ի Ա. հատորում* 1) «Պատմութիւն վարուցն Աղամայ և Եւայի նախաստեղծիցն» (էջ 1-23), 2) «Մահ Աղամայ» (էջ 24-26), 3) «Պատմութիւն ստեղծման և յանցմանն Աղամայ» (էջ 307-311), 4) «Պատմութիւն ելանելոյն Աղամայ ի դրախտէն» (էջ 312-314), 5) «Այս է պատմութիւն Որդուցն Աղամայ Աբելի եւ Կայէնի» (էջ 314-319), 6) «Վասն աւետեացն Սէթայ, զոր պարտ է մեզ ունկն դնել» (էջ 319-324), 7) «Պատմութիւն ապաշխարութեան Աղամայ և Եւայի նախաստեղծեաց» (էջ 325-330), 8) «Բանք Աղամայ առ Սէթ» (էջ 331-332), տե՛ս *Թանգարան հին ու նոր նախնեաց, հտ. Ա, Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց* (այսուհետ՝ *Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց*), կազմ. Ս. Յովսէփեան, Վենետիկ, 1896: Վենետիկյան հրատարակչությունում շրջագրված բնագրերը լույս է ընծայել Մ. Սթոունը, տե՛ս Մ. Է. Սթոուն, *Պարականոն բնագրեր և ավանդություններ*, Երևան, 2014, էջ 7-38:

Աղամական գրականության, և հատկապես՝ Սեթին վերաբերող երկերի առնչությամբ ուշագրավ են գերմանացի հետազոտող Է. Պրոյզենի դիտարկումները, որոնց համաձայն՝ մեծ աղերսներ կան *սեթյան* կոչվող ուսմունքի և այս գրքերում տեղ գտած վարդապետության միջև: Վկայակոչելով Եպիփան Կիպրացու տեղեկությունն այն մասին, որ *սեթյան* աղանդի ներկայագուգիները ներթափանցել են նաև Հայաստան՝ գիտնականը համարում է, որ վերոնշյալ գրվածները հենց նրանք են Հայաստան բերել, տե՛ս E. Preuschen, *Die apokryphen gnostischen Adamschriften aus dem Armenischen übersetzt und untersucht*, Giessen, 1900, SS. 842-843, ամփոփումն ըստ Հ. Բ. Պ.-ի, «Դոկտ. էրվին Պրոյզենն նոր հայագիտին աշխատասիրությունները», *ՀԱ*, հունվար, 1902, էջ 8-9: Պարականոնում արժարժված աստվածաբանական գաղափարների մասին տե՛ս Տ. Գ. վրդ. Քոսմանյան, «Ծննդ. Գ. 1-7-ի աստվածաբանական մոտիվները հայ պարականոն գրականության մեջ», *էջմիածին*, 2013, ժ, էջ 23-33:

¹⁷ Ըստ Տեր-Մովսիսյանի՝ ցանկի մյուս գրվածներն անհայտ են ոչ միայն հայ, այլ նաև համաշխարհային գրականության մեջ: Պարզ չէ, թե ինչու գիտնականը պահպանված գրքերի շարքում չի նշում «Պողոսի Տեսիլ»-ը, որ մեզ է հասել բազմաթիվ ձեռագրերով: Երկի մի քանի տարբերակները լույս են ընծայել Մխիթարյան հայրերը, տե՛ս *Թանգարան հին ու նոր նախնեաց, հտ. Գ, Անկանոն գիրք Առաքելականք* (այսուհետ՝ *Անկանոն գիրք Առաքելականք*), կազմ. Զ. Ջրաբեան, Վենետիկ, 1904, էջ 62-110:

¹⁸ М. Тер-Мовсисян, *История перевода Библии на армянский язык*, СПб, 1902, с. 251-252.

Մեզ հետաքրքրող գրքերին հպանցիկ անդրադարձել է նաև Ե. Տեր-Մինասյանը և, հրաժարվելով որևէ մեկնաբանություն անել «Գաւրտոսակ», «Կիրակոսակ», «Սեբիոս» և «Ճիռն աւրհնութեան» անունների նշանակության մասին՝ դրանք համարել է նեստորականների գրքերի անվանումների աղավաղումներ: Յանկում առկա մյուս գրվածքների անուններից դատելով (ինչպես օրինակ՝ «Պաւղոսի տեսիլն», «Աղամայ ապաշխարութիւնն», «Իրաթեկ», «Մանկութիւն Տեառն» և այլն)՝ հեղինակը եզրակացրել է, որ դրանք մասամբ նեստորական, մասամբ էլ հին գնոստիկյան աղանդավորներին պատկանող երկեր են, որ գրվել են ժողովրդի ընթերցանության համար և հետագայում օգտագործվել նաև նեստորականների կողմից¹⁹:

Բավական հետաքրքիր և յուրօրինակ են Սամուել Անեցու ցանկում ընդգրկված որոշ գրքերի առնչությամբ Լ. Զաքարյանի արած հետևյալ դիտարկումները՝

«Կիրակոսակ»-ը ծագում է հունարեն κυριακός՝ տիրական, տերունական բառից, և ըստ այդմ՝ այս երկը, ամենայն հավանականությամբ, Հիսուսին հասցեագրված աղոթքների հավաքածու է:

«Սեբեոս»-ը եվսեբիոս անվան փոփոխված ձևն է, և խոսքն այստեղ հավանաբար եվսեբիոս Կեսարացու (265-340 թթ.) մասին է, ում երկերը հայերեն են թարգմանվել դեռևս Ե. Զ. դարերում, իսկ նրա հայտնի «Քրոնիկոն»-ը պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանությամբ:

Ինչ վերաբերում է «Ճիռն աւրհնութեան»-ին, ապա, ըստ Լ. Զաքարյանի՝ պետք է կարծել, որ հայկական ծիսակարգի այս կանոնը փոխառնված է ասորական ավանդույթներից, քանի որ ասորական ծիսակարգում նույնպես կան «բույսերի, դաշտերի, հացահատիկի, սերմերի, խաղողի այգիների և գինեգործության օրհնության» ծեսերին առնչվող կանոններ²⁰:

«Իրաթեկ» անվան նշանակության առնչությամբ հեղինակը համոզմունք է հայտնում, որ գրվածքը Տատիանոսի (120-180 թթ.) «Իրատեսսարոն»-ն է, որը երկար ժամանակ կիրառություն է ունեցել ասորիների շրջանում: Իր տեսությունը Լ. Զաքարյանը հաստատում է այն իրողությամբ, որ «Իրատեսսարոն»-ի՝ եփրեմ Ասորու մեկնությունը հայերեն է թարգմանվել դեռևս Ե. դարում, և

¹⁹ Ե. Տեր-Մինասյան, «Նեստորականները Հայաստանում», Պատմա-բանասիրական հետազոտություններ, էջ 380:

²⁰ L. Zakarian, “La miniature du Vaspurakan et les apocryphes”, V. Calzolari Bouvier, J.-D. Kaestli & B. Outtier (eds.), *Apocryphes arméniens: transmission, traduction, création, iconographie. Actes du colloque international sur la littérature apocryphe en langue arménienne. Genève, 18–20 septembre 1997* (Publications de l’Institut Romand des Sciences Bibliques 1), Lausanne: Zèbre, 1999, p. 172.

այսօր այս երկը գիտական աշխարհին հայտնի է միմիայն հայերեն թարգմանութեամբ²¹:

Կանգ առնելով «Դիաթեկ» երկի վրա՝ կարևոր ենք համարում նշել, որ թեև վերոնշյալ բոլոր ուսումնասիրողները այն դիտարկել են որպես առանձին աշխատություն, այնուամենայնիվ, որոշ ձեռագրերում, ինչպես օրինակ՝ ՄՄ 708 ժողովածուում (թ. 110բ)²² այն հանդիպում ենք «զՏիադեկ մանկութիւն Տեառն» ձևով, ինչն էլ, ըստ է. Շիրինյանի՝ պետք է հասկանալ որպես «Տիրոջ Մանկութեան ավետարան»²³:

Ամփոփելով Սամուել Անեցու հիշատակած գրքերի առնչությամբ արված վերոբերյալ տեսակետները, թերևս համաձայնենք Մ. Տեր-Մովսիսյանի այն կարծիքին, ըստ որի՝ ինչքան էլ որ հավանական թվա այս կամ այն տեսության հավաստիությունը, այնուհանդերձ, անհնար է չպահպանված երկերի մասին հստակ և աներկբա եզրակացություններ անել՝ հիմնվելով միմիայն դրանց անվանումների վրա:

Արգելված կամ նգովյալ գրքերի՝ մեզ հասած մատենագիտական որոշ այլ ցանկերում Սամուել Անեցու հիշատակած գրքերի շարքի համեմատ որոշակի փոփոխություն է նկատվում: Այսպես օրինակ՝ ՄՄ 5854 ձեռագրում (ԺԵ դ.) «Յանկ գրոց հերձուածողաց»-ում «Դիաթեկ»-ին փոխարինում է «Պրակսոթայք»-ը, ավելանում են «Թումայի աւետարան»-ն և «Աստուածածնի տեսիլն»²⁴, իսկ ցանկի վերջում կարդում ենք հետևյալ մեջբերումը՝ «Բարծիմա և ընկերք իւր և այլք ի հերձուածողաց գրեցին զսոսայ» (ՄՄ 5854, թ. 1ա):

Հայաստանում Բարծիմայի կամ Բարծումայի գործունեության մասին հիմնական տեղեկությունները հաղորդում է Թ-Ժ դդ. պատմիչ Թովմա Արծրունին²⁵, սակայն նա չի խոսում Բարծումայի և նրա ընկերների ստեղծած գրականության մասին: Մ. Չամչյանը, ով իր «Պատմության» համապատասխան հատվածը շարադրելիս հիմնականում օգտվել է Թովմա Արծրունու աշխատությունից, անդրադարձել է ինչ-որ «զգիրս մոլորութեան»-ին, սակայն նրա մեջբե-

²¹ Նույն տեղում: Տե՛ս Սրբոյն եփրեմի մատենագրութիւնք, Կ. Բ, Մեկնութիւն համաբարբառ որ ըստ չորից աւետարանչաց եւ թարգմանութիւն առակաւոր բանիցն, Վենետիկ, 1838:

²² «Վասն սուտ գրեացն» խորագիրը ենթադրող այս հատվածի սկսվածից դատելով՝ «Ի Ժ-երոդ ամի տեառն Աբրահամու եկին յԱսորոց ի Հայս...», ձեռագրի գրիչն օգտվել է ոչ թե Սամուել Անեցու, այլ Կիրակոս Գանձակեցու վերոնշյալ վկայությունից:

²³ Է. Շիրինյան, ««Գիտութիւն գրոց»-ը միջնադարյան Հայաստանում («Անկանոն, Արտափին եվ Նուրբ Գրեանք»)», Տարեգիրք ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի, Երևան, 2015, էջ 36, ծմբ. 1:

²⁴ Տե՛ս Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց, էջ 440-451:

²⁵ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՄՀ, Կ. ԺԱ, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 118-119:

րած գրքերը վերագրվում են ոչ թե Բարձունային ու նրա գործակիցներին, այլ Դիոդորոս Տարսոնացուն և Թէոդորոս Մապսուէստացուն.

«Յետ վախճանելոյ երանելոյն Գիւտայ՝ եկն 'ի Հայս Բարձունա ոմն նեստորական, եւ էարկ խռովութիւն մեծ եւ եղեւ պատճառ բազում շարեաց... եւ ապա յորժամ արտաքսեալ զնոսա յնդեսիոյ Իրաբոս՝ որ եւ Բաբելոս եպիսկոպոս քաղաքին յաւուրս սրբոյն Սահակայ Պարթեւի, նոքա առեալ զգիրս մոլորութեան Դիոդորի եւ Թէոդորոս ի՝ տարան զայնս յաշխարհ տէրութեան Պարսից. որպէս եւ այլք ոմանք 'ի Հայս ըստ որում գրեցաք. Ի. 59. երես. 526. եւ իւրեանց ճարտարմտութեամբ որսացեալ զբազումս 'ի քրիստոնէից...»²⁶:

Հետագա դարերից մեզ հասած որոշ այլ գրացուցակներում, որոնց անբաժանելի մասն է կազմում նաև «Մանկութեան աւետարան»-ը, «սուտ» գրքերի թիվը հասցված է տասնվեցի: Այդպիսի մի ցանկ է պահպանվել ժՁ դարից՝ «Այս են անուանք ժՁ սուտ գրոցն, որ եկեալ ի հերձուածող Ասորոցն» խորագրով, որ իր ընդգրկած գրքերի անուններով ու դրանց դասավորութեամբ որոշ չափով տարբերվում է Սամուէլ Անեցունշածներից՝ «Ադամայ կտակն», «Ճիւնն օրհնութեան», «Փիփիանն», «Գորտոսակն», «Կիրակոսակն», «Ղոսիմուն», «Պետրոսի տեսիլն»²⁷, «Դիաթեկն», «Աստուածածնին պատմութիւն», «Սեբիոսն», «Փիւրհոնացիքն», «Մանկութիւն տեանն», «Լուսաւորչին տեսիլքն», «զԱնթաքչելի մատեանսն», «Գրիգորի և Բարսեղի հարցմունքն», «զՄանեայ մեկնութիւնն աւետարանի» և որ հաւատայ նոցա՝ նզովի» (ՄՄ 1869, թ. 391բ):

Հավելյալ գրքեր է պարունակում նաև Գ. Զարբհանալյանի մեջբերած ցուցակը, որի խորագրում թեև հիշատակվում է ավելադիր ութ երկ՝ «Այս են անուանք ութևտասն (ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.) սուտ գրոց, որ եկեալ 'ի հերձուածող Ասորոց և ոչ յուղղափառաց Ասորոցն», այնուամենայնիվ, այստեղ առկա գրքերի քանակը նույնպէս տասնվեցն է, որոնք և անվանապէս նույնանուն են նախորդ ցուցակում եղածներին²⁸:

Ավելացված այս վեց գրվածքները Հ. Անասյանը համարել է ավելի վաղ ժամանակաշրջանի թարգմանություններ, որ կատարվել են կամ 431 թ. Նիքեոսի ժողովից հետո, կամ էլ Ձ. դարի առաջին կեսին՝ նեստորականության քարոզչության ծաղկման ժամանակաշրջանում²⁹: Հավելյալ գրքերի շարքում, սակայն, տեղ գտած գրվածքներից երկուսը՝ «Լուսաւորչին տեսիլն» և «Գրիգո-

²⁶ Մ. Զամչեան, *Հայոց պատմություն*, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 152-153:

²⁷ Ինչպէս կարելի է նկատել, Սամուէլ Անեցու և նրա հետևողությամբ՝ Կիրակոս Գանձակեցու և Գրիգոր Տաթևացու հիշատակած նզովյալ գրքերի շարքում առկա «Պաւղոսի տեսիլ»-ին այստեղ փոխարինում է «Պետրոսի տեսիլ»-ը:

²⁸ Գ. Զարբհանալեան, *Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց* (դար Գ-ԺԳ), Վենետիկ, 1889, էջ 20:

²⁹ Տե՛ս Հ. Անասյան, *Հայկական մատենագիտություն*, Ե-ԺԸ դդ., հ. Ա, Երևան, 1959, էջ XI:

րի և Բարսեղի հարցմունքն», ամենայն հավանականութեամբ, հայկական միջավայրում դավանաբանական որոշ նկատառումներով ստեղծված բնագրեր են: «Լուսաւորչի տեսիլն», որ հավանաբար հայերեն բազմաթիվ ձեռագրերում հանդիպող «Տեսիլ և հարցումն սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչին ընդ հրեշտակի» խորագիրը կրող երկն է³⁰, գրվել է հետագա դարերում և վերագրվել Գրիգոր Լուսավորչին՝ գրվածքի արժեքը բարձրացնելու միտումով³¹: Իսկ «Գրիգորի և Բարսեղի հարցմունքն»-ի համար, ըստ Կ. Մուրադյանի՝ օգտագործվել են առանձին դրվագներ Գրիգոր Նազիանզացու և Բարսեղ Կեսարացու նույնաբնույթ մի երկից՝ «Հարցմունք սրբոյն Բարսղի Կեսարացոյ առ սուրբն Գրիգորի»-ից³²:

«Մանկութիւն Տեառն»-ը, կամ որ նույնն է՝ «Գիրք տղայութեան» ավետարանը մի շարք այլ գրքերի շարքում «խոտելի» է անվանել ԺԲ. դարի կիլիկյան դպրոցի նշանավոր մատենագիր Սարգիս Շնորհալին իր «Կաթողիկէ թղթերի մեկնութեան» մեջ. «Իսկ որ ամենևին խոտելիք են՝ քանզի ի հոգևոյն մոլորութեան» է արտադրեցան, պրակսաւաթայքն՝ զօր տօն Մարիամու անուանեն (և աւետարանն՝ զոր Թումային ասեն) և գիրք տղայութեան Քրիստոսի, և այլք սոյնպիսիք՝ որք ի կերպարանս ճշմարտութեանն կամեցան ի ներքս մտանել, զոր ոչ ընկալաւ եկեղեցի Աստուծոյ՝ զորումն չարութեան և զգաղձն վնասակար»³³:

Եթե ըստ Սամուել Անեցու և նրա հետևողութեամբ արված հիշատակությունների՝ ի թիվս Հայաստան բերված նեստորական մյուս գրքերի «Մանկութիւն Տեառն»-ը բնորոշվում է որպես «սուտ», իսկ Սարգիս Շնորհալին այն անվանում է «խոտելի» գրվածք, ապա նշանավոր եկեղեցական գործիչ ու մատենագիր Մխիթար Այրիվանեցու (1230/35-1297/1300 թթ.) կազմած հայտնի «Ճառընտիր»-ում տեղ գտած պարականոն գրքերի շարքում ավետարանը որակվում է որպես «ծածուկ»: ՄՄ1500 այս ձեռագիրը, որ է. Հարությունյանի գնահատմամբ «իր տեսակի մեջ ամենաճոխ և ողջ միջնադարում երբեք չգերազանցված մեզ հայտնի միակ մեծահարուստ ժողովածուն է՝ եզակի նաև իր ընդգրկած նյութերի բնույթով և դրանց բնագրերի ընտիրութեամբ, ուր ի մի են

³⁰ Տե՛ս օրինակ՝ ՄՄ11, ք. 7բ-21բ, ՄՄ39, ք. 110բ-29, ՄՄ2782, ք. 174բ-9բ, ՄՄ2576, ք. 136բ-8բ, ՄՄ2650, ք. 127բ-30բ, ՄՄ2111, ք. 281բ-5ա, ՄՄ1633, ք. 125բ-144ա, ՄՄ1682, ք. 167ա-184բ, ՄՄ588, ք. 282ա-95ա, 296բ-304բ, ևն.:

³¹ Լ. Խաչիկյան, «Օտարալեզու հայ գրականությունը չորրորդ դարում (Ներսես Պարթևի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցման» առիթով)», ՊԲՀ, № 3, Երևան, 1973 (էջ 27-51), էջ 35:

³² Կ. Մուրադյան, Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1983, էջ 60-61: Հ. Անասյանը «Գրիգորի և Բարսեղի հարցմունքն» անվավեր գրությունը համարում է վերջինից անկախ ստեղծագործություն, տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ժԸ դդ., հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 1356:

³³ Սարգիս Շնորհալի, Մեկնութիւն եօթանց թղթոց կաթողիկէայց, տպեալ յամի 1828 ի Կ. Պոլիս, վերատպեալ ի տպարանի Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղեմ, 1998, էջ 399:

հավաքված իր ժամանակին հանձնարարելի համարվող կարևորագույն գրքերը»³⁴, սկսած ժԹ. դարից բավական մանրազնին քննության է ենթարկվել³⁵: Հետազոտողների հատուկ ուշադրությանն են արժանացել նաև այս ժողովածուում տեղ գտած կանոնական և պարականոն գրքերի շորս ցանկերը³⁶.

ա) Գիրք, գոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք

բ) Սրբոյն Կղեմայ, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է,

գ) Սրբոյն Եւագրեա, Կարգադրութիւն Աստուածաշունչ տառից,

ե) Սրբոյն Կիրղի Երուսաղէմի հայրապետի կարգադրութիւն Աստուածաշունչ³⁷:

Վերոնշյալ գրացուցակներից առաջինը, որի երկրորդ՝ նորկտակարանյան պարականոններ պարունակող հատվածում («Իսկ ըստ նորոյս») ընդգրկվել է նաև մեզ հետաքրքրող «Մանկութեան աւետարան»-ը, ի թիվս մյուս երեք ցանկերի տեղ է գտել նաև Մխիթար Այրիվանեցու «Պատմութիւն ժամանակագրական»-ի մէջ, որ 1867 և 1869 թ. (ռուսերեն թարգմանությամբ) հրատարակել է Ք. Պատկանյանը: Այս հրատարակությունների մէջ, սակայն, առաջին և երկրորդ ցանկերի միջև հստակ տարանջատում չի դրվել. դրանք ներկայացված են մեկ ընդհանուր «Գիրք, գոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» խորագրի ներքո (թիվ 33), իսկ երկրորդ ցուցակի առաջին՝ Սրբոյն Կղեմայ բառերն անջատված են «...եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է»-ից և ներկայացված է իբրև առանձին գրվածք³⁸: Ուստի հետագա ուսումնասիրողները, ում այս ցանկերը հայտնի են դարձել Ք. Պատկանյանի աշխատության միջոցով, «Գիրք, գոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» և «Սրբոյն Կղեմայ, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է» գրացուցակները

³⁴ Է. Հ. Հարությունյան, Մխիթար Այրիվանեցի (կյանքն ու ստեղծագործությունը), 1985, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 100:

³⁵ Այդ ուսումնասիրությունների մասին մանրամասն տե՛ս նույն տեղում, էջ 100-145:

³⁶ Այս ցանկերը հաշորդում են Հին Կտակարանի գրքերին (Նոր Կտակարանն այստեղ նախորդում է Հինին):

³⁷ ՄՄ1500, ք. 369բ: Այս ցուցակները հրատարակվել են մի շարք աշխատություններում՝ Կ. Տեր-Մկրտչյան, «Յաւելուած Արարատի 1895 թ. Հոկտեմբեր ամսի», Արարատ, 1895, հոկտեմբեր, էջ 408, Մ. Тер-Мовсисян, նշվ. աշխ., էջ 239, Գ. Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մէջ, հա. Գ, Նիւ-Յորք, 1942/3, էջ 197-198, Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ., հ. Ա, էջ XI, Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագիտության պատմություն, պրակ Ա, էջ 25-34 և Մ. Stone, «Armenian Canon Lists III – the Lists of Mechitar of Ayrvank' (c. 1285 C.E.)», *Harvard Theological Review* 70, 1976, pp. 290-291, տե՛ս Է. Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 131, ծնթ. 65:

³⁸ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական, ի լոյս ընծ. Ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, տպ. Կայսերական ցեմարանի գիտութեանց, 1867, էջ 33, տե՛ս նաև նույնի՝ *Хронографическая история, составленная отцом Мехитаром, варданетом Айриванским*, СПб: Типография императорской академии наук, 1869, с. 359:

ներկայացրել և քննել են որպես մեկ ընդհանուր ցանկ³⁹: Յանկերի նման դասավորութեան հետեւանքով որոշ հետազոտողներ, այդ թվում նաև Ք. Պատկանյանն ինքը, «Սրբոյն Կղեմայ, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է» ցուցակի վերջին՝ «Ջայս ես և Անանէ գրեցաք ի վիմի քաղաքին, ուր եկեղեցի օրհնեցաք» նախադասութեանից եզրակացրել են, որ ցուցակի կազմողը Մխիթար Այրիվանեցին է, իսկ ցանկում ներառված գրքերը գոյութիւն են ունեցել ժԳ. դարի վերջին և ժԳ. դարի սկզբին⁴⁰:

Հետաքրքրական է, որ տվյալ ժամանակաշրջանում մեզանում այս երկերի առկայութեան տեսակետը պաշտպանել է նաև Հ. Անասյանը, ով, սակայն, ցանկը ներկայացնելով ՄՄ 1500 բնագրի հիման վրա, ի տարբերութիւն նախորդների՝ ոչ միայն հստակ տարբերութիւն է դրել «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» և «Սրբոյն Կղեմայ, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի է»-ի միջև, այլև առաջին ցանկի մաս կազմող «Իսկ ըստ նորոյս» գրքերի շարքը ներկայացրել է որպես առանձին գրացուցակ⁴¹.

Գիրք զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք

Ադամա, Ենովքա, Սիբէլա, բժ նահապետացն, Աղաւթքն Յովսեփա, Վերացումն Մուսէսի, Ելզադ և Մովդատն, Սաղմոնի սաղմոսքն, Եղիայի ծածուկքն, Դանիէլի է երրորդ տեսիլն:

Իսկ ըստ նորոյս այսոքիկ են

Գիրք մանկութեան Տեսառն⁴²,
Թոմայի Աւետարանն,
Յայտնութիւնն Պետրոսի առաքելոյ,
Գ շրջագոյ Պաւղոսի⁴³,
Կաթողիկէ թուղթքն Բառնաբա և Յովդայի և Թաւմայի⁴⁴:

³⁹ Տե՛ս օրինակ՝ Գ. Գալեփարեան, «Մխիթար Այրիվանեցի եւ իւր նորագիտ գրութիւնը», ՀԱ, 1891, թիվ 6, հունիս, էջ 162, նաև՝ “Histoire Chronique de Mkhithar d'Aïrivan, XIIIe s.”, traduite de l’arménien sur le manuscrit du Musée asiatique, par **M. Brosset**, *Mémoires de l’Academie impériale des sciences de St. Pétersbourg*, VIIe série, t. XIII, n. 5, 1869, p. 22:

⁴⁰ Տե՛ս **К. Патканов**, *нշվ. աշխ.*, էջ 359, ծնթ. 3, նաև “Une version arménienne de l’Histoire d’Assanéth” par **A. Carrière**, *Nouveaux Mélanges Orientaux* (Publications de l’École des Langues Orientales Vivantes II 19), Paris, 1886, p. 476:

⁴¹ Հ. Անասյան, *Հայկական մատենագիտութիւն, Ե-ԺԸ դդ.*, հ. Ա, էջ XL:

⁴² Ըստ *Ժամանակագրութեան՝ «Մանկութիւնն Յիսուսի»*, տե՛ս Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն ժամանակագրական, էջ 33:

⁴³ Ըստ *Ժամանակագրութեան՝ «Շրջագան Պողի»*, նույն տեղում:

⁴⁴ Հ. Անասյանն այս ցանկը ներկայացրել է ըստ ՄՄ 1500 (թ. 369բ), ՄՄ 582(թ. 15բ), ՄՄ 9121 (թ. 73բ) և ՄՄ 8743 (թթ. 43ա-բ) օրինակների, տե՛ս Հ. Անասյան, *Հայկական մատենագիտութիւն*, հտ. Ա, էջ XL:

Հստ Ն. Անասյանի՝ առաջին սյունակում զետեղված ծածուկ գրքերն առաջին դարերում ստեղծված և քրիստոնեական մշակման ենթարկված հրեական գրքեր են: Եվ քանի որ այս գրացուցակում նշվում են միայն տաս, իսկ հրեական անվավերները թվով ութսունն են, ապա, ըստ նրա, կարելի է ենթադրել, որ ցանկում նշված են միայն այն գրքերը, որոնք գոյություն են ունեցել հայերեն թարգմանությամբ: Եվ սա, հայագետի դիտարկմամբ, զարմանալի չէ, քանի որ դրանց մեծ մասը պահպանվել է առ այսօր: Համենայն դեպս, եզրակացնում է նա, այս ցուցակը հունականներից անկախ է և ինքնուրույն կառուցվածք ունի⁴⁵: Համանման տեսակետ է արտահայտել նաև Ռ. Իշխանյանը, չնայած նա «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» ցանկն անպայմանորեն չի կապել Միսիթար Այրիվանեցու անվան հետ, այնուհանդերձ կարծում է, որ «հիշյալ չորս ցուցակներից այս առաջինը հայերեն թարգմանված պարականոն գրքերի, այսինքն՝ հայերեն եղած գրքերի ցուցակ է, իսկ դա նշանակում է, որ ցուցակը կազմվել է հայ մատենագետի ձեռքով»⁴⁶:

Հակառակ կարծիքն է արտահայտել Գ. Զարբհանալյանը, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» ցուցակում առկա գրքերի հայերեն թարգմանությունները մեծամասամբ անհայտ են, և ենթադրելով, որ Միսիթար Այրիվանեցին ձեռքի տակ ունեցել է արդեն իսկ կազմված, պատրաստի ցանկ: Հայագետը սերտ աղերսներ է գտել այս ցուցակում հիշատակված գրվածքների և երկու հունարեն պարականոն ցանկերի միջև. մեկը Նիկիիոր պատրիարքի (806-815 թթ.) ժամանակագրությանը կցված պարականոն գրքերի ցուցակն է⁴⁷ (ուշագրավ է, որ այս ցանկում «վիճարկելի»՝ ὄσαι ἀντιλέγονται և «ծածուկ»՝ ἀπόκρυφα գրքերը ընդգրկված են երկու տարբեր խմբերում), մյուսը՝ հեղինակի բնորոշմամբ, «Անյայտից» գրացուցակներում տեղ գտած գրվածքները⁴⁸: Մեջբերելով նշված «ծածուկք» երկերից միայն առաջին տասի՝ հինկտակարանյան գրքերի անունները՝ նա ներկայացրել է դրանց ինչպես այլալեզու, այնպես էլ հայ մատենագիտությունը⁴⁹:

Գ. Զարբհանալյանի հիշատակած «Անյայտից» ցուցակն, ամենայն հավանականությամբ, է. դարում կազմված երեսունչորս հինկտակարանյան և քսանվեց նորկտակարանյան կանոնական վաթսուն գրքերին (ընդգրկված չէ միայն

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ X-XII:

⁴⁶ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ, էջ 27:

⁴⁷ St' u C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitam Opuscula Historica, Accedit Ignatii diaconi vita Nicephori*, 1880, Lipsiae, pp. 134-135:

⁴⁸ Գ. Զարբհանալյան, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 188-190:

Հովհանու Հայտնությունը) կցված պարականոն գրվածքների ցանկն է⁵⁰, որ մանրազնին քննության է ենթարկել թ. Յանը՝ համեմատելով այն «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» ցուցակի հետ⁵¹: Գերմանացի գիտնականը, հավանաբար անձանոթ լինելով Գ. Ջարբհանայանի վերոնշյալ դիտարկումներին (նա երբևէ չի մեջբերում վերջինիս աշխատությունը) եկել է միևնույն եզրահանգմանը, համաձայն որի՝ Մխիթար Այրիվանեցին իր ձեռքի տակ ունեցել է պատրաստի՝ հունարենից հայերեն թարգմանված ցանկ⁵²:

Գ. Ջարբհանայանի և թ. Յանի տեսությունը հաստատվել է հետագայում, երբ ձեռագրական նոր ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզ է դարձել, որ «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» և «Սրբոյն Կղեմայ, եթէ ո՞ր գիրք ընդունելի են» ցուցակները «Ճառընտիր»-ում ընդօրինակված են որպես առանձին միավորներ⁵³:

Մ. Տեր-Մովսիսյանը, իր հերթին ուսումնասիրելով «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք»-ը, նույնպես եկել է այն հետևություն, որ Մխիթար Այրիվանեցին չէ այս ցանկի հեղինակը, այլ դրա հիմքում ընկած են հունական գրացուցակները: Հակառակ դեպքում, գրում էր գիտնականը, Այրիվանեցին՝ իր ժամանակի ամենագիտուն և կրթված եկեղեցականներից մեկը, լավագույնս տարբերակելով պարականոն գրքերը կանոնականներից և քաջատեղյակ լինելով պարականոն բոլոր գրքերին, իր ցանկում կընդգրկեր նաև այն գրքերը, որոնք թեև տեղ են գտել նրա իսկ կազմած «Ճառընտիր»-ում, այստեղ ներառված չեն (ինչպես օրինակ՝ «Եզրայ-Սաղաթէլայ»⁵⁴ և «Վասն Երեմիայի ի Բաբելոն» գրքերը, մարգարեների մահերը և այլն): Եվ հակառակը՝ իր «Ճառընտիր»-ում նա կներառեր նաև այն գրքերը, որոնք նշված են ցանկում (ինչպես օրինակ՝ «Աղամայ», «Սիբէլայ», «Ելզադ և Մովզատն» և այլն)⁵⁵: Մ. Տեր-Մովսիսյանն իր այս տեսակետը հիմնավորում է նաև այն նկատառմամբ, որ Այրիվանեցու նման բարեխիղճ մատենագիրը աչքաթող չէր անի այն կարևոր հարցը, թե իր ապրած ժամանակաշրջանում պարականոն որ գրվածքներն են գոյություն ունեցել⁵⁶:

Տեր-Մովսիսյանի այս դիտարկումը մեզ հուշում է, որ նա տարբերություն չի գրել ոչ կանոնական ու «ծածուկ» (ἄπόκρυφα) գրքերի միջև. վերոնշյալ

⁵⁰ W. Shneecmelecker, *New Testament Apocrypha, Gospels and Related Writings*, pp. 41-43.

⁵¹ Th. Zahn, *Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons*, 5.1, SS. 117-120.

⁵² Նույն տեղում, էջ 115:

⁵³ Է. Հ. Հարությունյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 132:

⁵⁴ Պարզ չէ, թե եզրայի որ գրքի մասին է խոսվել, քանի որ Այրիվանեցին իր Ճառընտիր-ում ընդօրինակել է միայն եզրայի Ա և Բ կանոնական գրքերը, տե՛ս ՄՄ1500, թթ. 200բ-205ա և 205ա-211ա:

⁵⁵ М. Тер-Мовсисян, *նշվ. աշխ.*, էջ 245:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 246:

«Եզրայ-Սաղաթէլայ», «Վասն Երեմիայի ի Բաբելոն» գրքերը և մարգարեների մահերը, թեև կանոնական չեն, սակայն «ծածուկ» էլ չեն համարվել, ինչի հետևանքով ընդօրինակվել են Աստվածաշունչ գրքերի հետ միասին: Ի տարբերություն դրանց՝ հայերեն ձեռագրերում «ծածուկ» գրքերը երբևէ տեղ չեն գտել Աստվածաշունչ մատյանի կազմում:

«Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» խորագիրը կրող ցանկին անդրադարձել է նաև Մ. Սթոունը, ով, հաշվի առնելով նաև նախկին ուսումնասիրությունները՝ եկել է այն եզրակացության, որ այս ցանկը ծագում է ոչ թե հայկական, այլ հունական աղբյուրից՝ թարգմանված հայերեն ու հարմարեցված հայկական միջավայրին: Հինկտակարանյան պարականոն գրվածքների՝ ինչպես թարգմանական, այնպես էլ հայերեն ինքնուրույն բնագրերի մեծ գիտակը նշում է, որ ո՛չ «Սիրէլա»-ն, ո՛չ «Աղաթէքն Յովսեփա»-ն, ո՛չ «Վերացումն Մուսիսի»-ն, ոչ «Ելզազն ու Մովզատն» և ոչ էլ «Սողոմոնի Սաղմոսքն» հայ մատենագրությունը հայտնի չեն: Ինչ վերաբերում է ցանկում հիշատակված մյուս գրքերին, ինչպես օրինակ՝ Ազամի, Ենոքի, Եղիայի⁵⁷, ապա, ըստ Մ. Սթոունի՝ թեև հայ գրավոր ավանդությունը պահպանել է այս կերպարներին առնչվող երկեր, սակայն դրանք ավելի ուշ շրջանի ստեղծագործություններ են և չեն կարող նույննալ ցանկում տեղ գտած համանուն գրվածքներին⁵⁸:

Մխիթար Այրիվանեցու՝ պատրաստի ցանկ ունենալու տեսակետն ամրապնդվել է նաև շնորհիվ է. Հարությունյանի մատնանշած «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք»-ի ավելի հին օրինակի՝ Եղմ. 1288 (1279 թ., Գետիկ, գրիչ՝ Մխիթար)⁵⁹: Այս ցուցակում ներառված գրքերը նույնանում են «Ճառընտիր»-ում տեղ գտած ցանկի գրքերի հետ. երկու գրացուցակները տարբերվում են միայն խորագրով՝ «Ապա եւ ծածուկք ըստ հնոյն այսինչ» և «նորս այսոքիկ», և ինչպես կարծում է է. Հարությունյանը՝ «հնոյն» բառը «հրէայքն» բառով փոխարինել է Այրիվանեցին՝ նկատի ունենալով նրանում առկա հրեական գրքերը⁶⁰:

Այս գրչագրում տեղ գտած ցուցակի առկայությունը ոչ միայն ապացուցում է, որ Մխիթար Այրիվանեցին իր ցանկը ստացել է պատրաստի վիճակում, այլև որ ցանկի երկու՝ «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» և «իսկ ըստ նորոյս» մասերը կազմում են մեկ ընդհանուր բնագիր և ներկայացնում են Հին և Նոր Կտակարանների պարականոն գրվածքները⁶¹:

⁵⁷ Տե՛ս Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց, էջ 333-345՝ «Պատմութիւն համառոտ Եղիայի մարգարէին», էջ 378-399՝ «Տեսիլ Ենովբայ արղարոյն»:

⁵⁸ Տե՛ս M. Stone, "Armenian Canon Lists III – the Lists of Mechtitar of Ayrivank" (c. 1285 C.E.), pp. 291-292:

⁵⁹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Ն. Պողարյան, հ. 4, Երուսաղեմ, 1969, էջ 492-493:

⁶⁰ Է. Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 132-133:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 133:

Ի տարբերություն «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» ցանկի առաջին մասի՝ հինկտակարանյան պարականոն գրվածքների, որոնք այս կամ այն շափով ուսումնասիրվել են (Գ. Զարբհանալյան, Հ. Անասյան, Մ. Սթոուն, Ա. Կարրեր), երկրորդ հատվածում տեղ գտած նորկտակարանյան պարականոնները մեծամասամբ դուրս են մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Գրացուցակի «Իսկ ըստ նորոյս» գրվածքների քննությանն անդրադարձել է Թ. Յանը, ով զուգահեռներ է անցկացրել մեզ ծանոթ «Գեկրետ»-ի, նիկիփորյան, ինչպես նաև՝ վաթսուն գրքերին կցված պարականոնների ու դրանց միջև և ճշմարտացիորեն նշել, որ, ի տարբերություն ցանկի հինկտակարանյան երկերի, նորկտակարանյան պարականոնները փոքր-ինչ տարբերվում են օտարալեզու գրացուցակներում գետեղվածներից⁶²:

«Իսկ ըստ նորոյս» պարականոններից հայ մատենագրությանը հայտնի հազվագյուտ գրվածքներից մեկի՝ մեզ հետաքրքրող «Գիրք մանկութեան Տեառն»-ի առնչությամբ Թ. Յանը կրկնում է այն, ինչ արդեն գրել էր Սամուել Անեցու նշած սուտ երկերի քննության առթիվ՝ անհնար է հստակությամբ գատորոշել, թե Գելասիոս պապի «Գեկրետ»-ում տեղ գտած շորս համանման գրվածքներից՝ «Հակոբ կրտսերի ավետարան»-ի⁶³, «Թովմայի ավետարան»-ի, «Փրկչի մանկության» և «Փրկչի մանկության և Մարիամի կամ մանկաբարձուհու մասին» գրքերից հատկապես որ մեկն է համապատասխանում հայկական պարականոնին⁶⁴: «Թավմայի աւետարան»-ն, որ հիշատակվում է և՛ Գելասիոս պապի⁶⁵, և՛ նիկիփոր պատրիարքի ցանկերում, հայ մատենագրության մեջ հայտնի չէ: Մեզ անհայտ է նաև «Յայտնութիւնն Պետրոսի առաքելոյ» երկը, որ ներառվել է «վաթսուն գրքեր»-ին կցված պարականոնների, ինչպես նաև՝ նիկիփորյան ցանկի՝ վիճարկելի գրքերի խմբում: Այս նույն գրացուցակի, բայց արդեն պարականոնների խմբում է գետեղվել նաև «Գ Շրջագոյ Պաւղոսի»-ն՝ հունարեն համարժեք Περίοδος Παύλου անվանումով, որն իր հերթին նույնացվում է «վաթսուն գրքեր»-ի Παύλου προῶς – «Գործք Պողոսի»⁶⁶ գրվածքին⁶⁷:

⁶² Տե՛ս Th. Zahn, նշվ. աշխ., էջ 121:

⁶³ Հավանաբար նկատի ունի «Հակոբոսի նախաավետարան»-ը:

⁶⁴ Տե՛ս Th. Zahn, նշվ. աշխ., էջ 121:

⁶⁵ «Թովմայի ավետարան»-ը մեջբերելիս լատիներեն այս «Գեկրետ»-ի հեղինակն ավելացնում է, որ պարականոնը գործածվում է մանիֆեստականների կողմից, տե՛ս W. Schneemelcker, *New Testament Apocrypha*, p. 38:

⁶⁶ Երկի տարբեր խմբագրությունները լույս են տեսել Վենետիկում, տե՛ս Անկանոն գիրք Առաքելականք, էջ 51-62:

⁶⁷ Մ. Տեր-Մովսիսյանը «Գ Շրջագոյ Պաւղոսի»-ն ենթադրաբար նույնացնում է Կորնթացիներին ուղղված Պողոսի երրորդ թղթի հետ, տե՛ս M. Тер-Мовсисян, նշվ. աշխ., էջ 241: Այս դեպքում, սակայն, ստիպված պիտի լինենք որպես «թուղթ» ընդունել նիկիփորյան ցանկի ևս երեք՝ Պետրոսի, Հովհաննեսի, Թովմայի «շրջագոյ»-ները (Περίοδοι Πέτρου,

«Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք» ամբողջական ցանկի ուսումնասիրութիւնը Թ. Յանը կատարել է դրա՝ Մ. Բրոսսէի ֆրանսերէն թարգմանութեան հիման վրա⁶⁸ (արված Ք. Պատկանյանի հրատարակութեանից), որտեղ «կաթողիկէ թուղթքն» և դրան հետևող «Բառնաբայ, Յուդայ և Թովմայ» (des épîtres catholiques de Barnabé, de Jude, de Thomas) գրվածքների դասավորութիւնը ենթադրում է «կաթողիկէ թղթեր»-ի նշված առաջյալներին պատկանելու հանգամանքը: Սակայն եթէ «Բառնաբայի թղթի» առկայութիւնը ցանկում զարմանալի չէ (այն տեղ է գտել նաև «վաթսուն գրքեր»-ին կցված պարականոնների շարքում⁶⁹), ապա, ըստ Թ. Յանի՝ տարակուսանք է առաջացնում նախ Հուդայի, ապա՝ Թովմայի թղթերի գոյութիւնը հայերէն ցանկում, մանավանդ, որ Գելասիոս պապին վերագրվող լատիներէն ու երկու՝ մեզ ծանոթ հունարէն գրացուցակներում դրանց մասին որևէ հիշատակութիւն չկա: Թեև «Հուդայի ընդհանրական թուղթ»-ը տարբեր եկեղեցիներում միաժամանակ չի ընդունվել՝ եվսեբիոս Կեսարացին Գ. դարում այն դասել էր «երկմտելի» գրքերի շարքին⁷⁰, անտիոքյան եկեղեցում 380-400 թթ. Թուղթը դեռևս կանոնական չէր, իսկ ասորական եկեղեցում գրվածքն ընդունվել է բավական ուշ և կիրառվել սակավադեպ, այնուամենայնիվ, ԺԳ. դարում դրա վավերականութիւնը վաղուց արդեն կասկածի տակ չէր դրվում: Ուստի շատ քիչ հավանական է, որ այս ժամանակաշրջանում Մխիթար Այրիվանեցին՝ հայ մատենագրութեան հմուտ գիտակը, «Հուդայի թուղթ»-ը դնէր «ծածուկ» գրքերի շարքում: Զարմանալի է նաև «Թովմայի թղթի» առկայութիւնը ցուցակում, քանի որ ոչ միայն հայ, այլ նաև համաշխարհային մատենագրութեան մեջ Թովմայի անունով որևէ թուղթ հայտնի չէ⁷¹: Նման շփոթմունքն, ըստ Թ. Յանի՝ առաջացել է այն պատճառով, որ վերոնշյալ կաթողիկէ թղթերը կապվել են Հուդա և Թովմա անունների հետ: Այնինչ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է հեղինակը, խոսքն այստեղ ոչ թէ նշված առաջյալներին վերագրվող «թղթեր»-ի, այլ հայ և համաշ-

Περίοδος Ἰωάννου, Περίοδος Θωμᾶ, տե՛ս **C. de Boor**, նշվ. աշխ., էջ 135), որոնք իրականում վերոնշյալ առաջյալների պարականոն գործերն են:

⁶⁸ **M. Brosset**, *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg*, VIIe série, t. XIII, n. 5, 1869.

⁶⁹ Տե՛ս **W. Shneemelckher**, *New Testament Apocrypha, Gospels and Related Writings*, p. 43: «Բառնաբայի թուղթ»-ը, «Գիրք, զոր ունէին հրէայքն ի ծածուկք»-ի գրքերի մեծամասնության նմանողությամբ, հայ մատենագրության մեջ հայտնի չէ, սակայն այն լայն հանաչում ունի համաշխարհային գրականության մեջ: Այս պարականոնի մասին մանրամասն տե՛ս **J. Rhodos**, *The Epistle of Barnabas and the Deuteronomic Tradition: Polemics, Paraenesis, and the Legacy of the Golden-Calf Incident*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2004:

⁷⁰ Եւսեբիոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն եկեղեցոյ յեղեալ յասորոյն ի հայ ի հինգերորդ դարու, ի յոյն բնագրէ ի ձեռն Հ. Աբրահամ Վ. Ճարեան, Վեներաբիկ, 1877, էջ 199-200:

⁷¹ Տե՛ս **Th. Zahn**, նշվ. աշխ., էջ 122-123.

խարհային գրականութեանը քաջածանոթ «Թովմայի գործք» պարականոնի մասին է, որտեղ Թովմա առաքյալը երբեմն հանդես է գալիս նաև Հուդա-Թովմա կրկնակի անունով⁷²:

Թ. Յանի առաջ քաշած տեսակետը հաստատում է նաև 1279 թ. Գետիկում ընդօրինակված եղմ. 1288 ձեռագրի վերոնշյալ «Ապա եւ ծածուկք ըստ հնոյն այսինչ» ցանկի երկրորդ հատվածի՝ նորկտակարանյան պարականոն («Նորս այսոքիկ») գրքերի դասավորությունը՝

Մանկութեան Յիսուսի,
Թումաի աւետարանն,
Յայտնութիւն Պետրոսի,
Շրջագո Պաղոսի,
Բառնաբայ կաթողիկէ թուղթն,
Յուդա Թումայ:

Այստեղ «կաթողիկէ թուղթ»-ը հստակորեն վերագրվում է միայն Բառնաբային, իսկ «Յուդա» և «Թումայ» անունների անորոշ կիրառությունը հնարավորություն է տալիս նրանց վերագրելու պարականոն մեկ այլ երկ՝ տվյալ դեպքում Թովմայի հայտնի «Գործք»-ը:

Ամփոփելով Մխիթար Այրիվանեցու ցանկի մասին արված վերոբերյալ դիտարկումները՝ նշենք, որ մեզ լիովին համոզիչ են թվում այն փաստարկները, համաձայն որոնց՝ նա ձեռքի տակ ունեցել է հունարենից հայերեն թարգմանված պատրաստի ցանկ: Այնուամենայնիվ, չենք կարող պնդել, որ այս ցանկում առկա պարականոնների մեծ մասը տվյալ ժամանակը շրջանում անհայտ է եղել հայ միջավայրին: Թեև դրանցից միայն երկուսը՝ «Գիրք մանկութեան Տեառն»-ը և «Դանիէլի է երրորդ տեսիլ»⁷³-ն են, գոնե վերնագրերով, համապատասխա-

⁷² Համաշխարհային գրականության մեջ հայտնի է երկու պարականոն գրվածք՝ «Թովմայի ավետարան» և «Թովմայի գործք», որտեղ Թովման ներկայանում է կրկնակի՝ Հուդա-Թովմա անվամբ: Առաջինը, որտեղ առաջյալն իրեն անվանում է Գիդիմոս Հուդա-Թովմա, հայտնաբերվել է 1945 թ. Նագ-Համադիում՝ ղպտերենով, և համարվում է գնոստիկյան միջավայրի ծնունդ: Պարունակում է Հիսուսի 114 խոսքեր (logia) և որևէ ընդհանրություն չունի Հիսուսի մանկությունը ներկայացնող նույնանուն ավետարանի հետ, տե՛ս *The Gospel of Thomas*, Trans. and Anot. by S. Davies, Boston-London: Shambhala Publications, 2004, p. 1: Թովման մեկ այլ՝ Հուդա անունով է հանդես գալիս նաև ասորական պարականոն Գործք-ում, տե՛ս *The Acts of Thomas*, Introduction, Text and Commentary by A. F. J. Klijn, Leiden-Boston: Brill, 2003, p. 6: Այս գրվածքը հայտնի է նաև հայ մատենագրության մեջ՝ «Ի յիշատակ Ս. Առաքելոյն Թովմայի, թէ որպէս յերուսաղեմ է ի Հնդիկս չոգաւ», «Վկայութիւն Թովմայի առաքելոյ, որ կատարեցաւ ի Հնդիկս», «Պատմութիւն սուրբ առաքելոյ Թումայի», «Պատմութիւն յաղագս գիտի նշխարաց սուրբ առաքելոյն Թովմայի», «Պատմութիւն Թումայի առաքելոյն, որ վաճառեցաւ ի Հնդիկս» խորագրերով տե՛ս *Անկանոն գիրք Առաքելականք*, էջ 369-437:

⁷³ Տե՛ս «Դանիէլի է երրորդ տեսիլն», *Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց*, էջ 237-251:

նում մեզ հասած պարականոններին, իսկ մյուսների անորոշ վերնագրերից կարող ենք միայն ենթադրել՝ արդյոք դրանք նույնակա՞ն են պահպանված գրվածքներին, թե ոչ, այնուհանդերձ, չի բացառվում, որ այդ գրքերը, ինչպես և մեզ ծանոթ գրացուցակը, թարգմանվել են հայերեն, սակայն հետագայում կամ ոչնչացվել են որպես «ծածուկ» գրվածքներ, կամ էլ պարզապես չեն պահպանվել ինչ-ինչ պատճառներով:

Առանձին խնդիր է նաև «ծածուկ»՝ մեզ հասած սակավաթիվ գրքերի գոյատևման հանգամանքների բացահայտումը. ինչպե՞ս կարող էին հայկական վանքերում դարեր շարունակ ընդօրինակվել Հայ եկեղեցու կողմից մերժված, աղանդավորական համարվող պարականոնները, որոնց թվում առանձնակի կարևորություն ունի «Մանկութեան աւետարան»-ը: Հակառակ այն իրողության, որ այս պարականոնը մշտապես ընդգրկվել է միջնադարյան արգելված գրքերի կազմում կրելով «սուտ», «խոտելի», «հերձվածողական» և «ծածուկ» խիստ բացասական բնորոշումները, այս հանգամանքը դույզն-ինչ չի խոչընդոտել, որ այդ Ավետարանը դառնար հայ միջնադարյան ժողովրդական սուրբ գրքերից մեկը, ներթափանցեր հայկական միջավայր, և ընդհուպ, մինչև ԺՔ դարի վերջերը (1897 թ.) շարունակել ընդօրինակվել⁷⁴: Միայն երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում «Մանկութեան աւետարան»-ը ամբողջական կամ հատվածաբար, առկա է շուրջ քառասուն ձեռագրում, մի հանգամանք, որ հերձվածողական գրվածքի պարագայում բավական արտասովոր է: Անշուշտ, աղանդավորական համարվող գրքերի լիակատար ոչնչացումն անհնարին կլիներ, և ինչ-ինչ գրվածքներ կկարողանային խույս տալ բնաջնջումից, սակայն այդ դեպքում սպասելի էր, որ դրանք մեզ կհասնեին փոքրաթիվ ձեռագրերով:

Արգելված գրքերի ընդօրինակման ու տարածման պատճառ, ըստ որոշ ուսումնասիրողների, կարող էր լինել այն, որ ընդօրինակող գրիչը ծանոթ չլիներ իր օրոք եղած կանոնին և ընդօրինակել է կեղեցուց մերժված գրքեր, քանի որ Աստվածաշնչի ընդունելի և անընդունելի գրքերի ըմբռնումը հայոց մեջ տարբեր ժամանակներում միևնույնը չի եղել⁷⁵: Եվ իրոք, Սամուել Անեցու նշած սուտ գրքերից Մխիթար Այվանեցու «Ճառընտիր»-ում հայտնվել են միայն երկուսը՝ մեզ հետաքրքրող «Մանկութիւն Տեառն»-ը և «Ադամա» անորոշ վերնագրով աշխատությունը, որ կարող է նույնանալ կամ չնույնանալ նախորդ ցանկի «զԱդամայ ապաշխարութիւնն» երկին: Հիմնականում այլ է նաև անընդունելի գրքերի շարքը եկեղեցական հայ նշանավոր գործիչ ու մատենագիր Վանական Վարդապետի (1181-1251 թթ.) «Գիրք հարցմանց»-ում «Ո՛ր են անընդունելի

⁷⁴ Տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմ. Ն. Պողարյան, Կ. ԺԱ, Երուսաղեմ, 1991, թիվ 3860, «Աւետարան մանկութեան», 1897, Նիւ Եօբ, ստացող՝ Ագապի Տաշեհան:

⁷⁵ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 29:

գրեալք» «Ա. Որ պրծոցն Պաւղոսի կոչի: Բ. Յայտնութիւն Պետրոսի: Գ. Թուղթն Բառնաբայ: Դ. Աւետարանն Եբրայեցոց: Ե. Գլուխն Թումաի: Զ. Բարթողիմէի: Եւ որ սոցին նման են, Տեսիլն Աստուածածնին եւ Տեսիլն Սբ. Գրիգորի» (եղմ. 1288⁷⁶): Ուշագրավ է և այն, որ որոշ գրվածքներ, ինչպես օրինակ՝ «Պաւղոսի տեսիլն», որ առաջին ցանկում հիշատակվում է որպէս «սուտ» գրվածք, իսկ հետագա ցանկերում փոխարինվում «Յայտնութիւնն Պետրոսի» երկով, ժամանակի ընթացքում ձեռքագատվել են իրենց երբեմնի պարականոն պիտակից և դարձել ընդունելի գրվածքներ, իհարկէ, այդպէս էլ կանոնի մաս չկազմելով:

Այնուամենայնիվ, անգիտութիւնը շատ չնչին դեր կարող էր ունենալ հայոց մէջ ծածուկ ու սուտ կոչված գրքերի ընդօրինակման համար, քանի որ, ինչպէս ցույց են տալիս Սսի 1243 թվականի եկեղեցական որոշ կանոններ, եկեղեցական գրքերի ընդօրինակողից պահանջվում էին ոչ միայն դավանանքի անխափանութիւն, այլ նաև գիտելիքներ և երկարամյա փորձ. «Ժ. Գրոց դասասացք բազմաց վկայութեամբ լիցին որ գիտունք եւ ամենայն գրոց վարժք եւ տեղեակք եւ փորձ ամենայնի: Նոյնպէս եւ գրոց աշակերտքն ընտրութեամբ նորին եւ առաւել փորձիւ եւ վկայութեամբ կատարելոց»⁷⁷: Եվ իսկապէս, ինչպէս մատնանշում են «Մանկութեան աւետարան»-ի ձեռագրերի որոշ հիշատակարաններ, գրիչները հաճախ պարականոնն ընդօրինակել են գիտակցաբար՝ իմանալով, որ գիրքը պաշտոնական եկեղեցու կողմից մերժված է: Այսպէս օրինակ՝ «Մանկութեան աւետարան»-ի եղմ. 1432 ձեռագրի հիշատակարանի գրիչը տեղյակ է Սամուել Անեցու վկայութեանն այն մասին, որ գրվածքը Հայաստան ենբերել նեստորականները.

«Այս է Մանկական Աւետարանն, որ ոչ է ընդունելի ի մէնջ. ոչ միայն ի մեզ՝ այլ և երկոտասան քրիստոնէից, զորս գաղտագողի նեստոռականաց թարգմանեալ է՝ զի պատրեսցեն զմանկունս ուղղափառ Սրբոյն Եկեղեցոյ: Այլ արդ, յորժամ ընթեռնոյք զսա, զի մի իբրեւ զԱւետարանն կարծիցեք: Այլ քանզի հերձուածողաց է հնարեալ՝ զի միջնորդութեամբ սորա դիւրութեամբ մուծանիցեն զհերետիկոսութիւնս ի մէջ Սրբոյ Եկեղեցոյ»⁷⁸:

Ավետարանի նույն բացասական ընկալման օրինակ է Ե. Տայեցու հրատարակած «Մանկութեան աւետարան»-ի Ա տարբերակի հիշատակարանը, որը գրվել է 1824 թ. այս բնագիրն ընդօրինակած Կարապետ վրդ. Եսայանի կողմից: Իր հիշատակարանում գրիչը հայտնում է, որ ինքն այս ավետարանն ար-

⁷⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմ. Ն. Պողարյան, Երուսաղեմ, 1969 թ. էջ 484:

⁷⁷ Ա. Պալմեան, Պատմութիւն Կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութիւն նոցա ընդ Հոռմէական եկեղեցոյ ի Փլորենտեան Սինհոդոսի, Վիեննա, 1878, էջ 269:

⁷⁸ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմ. Ն. արք. Պողարյան, Կ. Ե., Երուսաղեմ, 1963, էջ 549:

տագրել է Բարունակ դպիր Երզնկացու կողմից ընդօրինակված մի ավելի հին օրինակից, որ «որպէս լուաք ի հաւատարիմ պատմողէ, մի ոմն փոքրաւորաց Պօղոս պատրիարգի Ազրիանապօլսեցոյ՝ ի հուր արկեալ է, իբրև գործ արժանի կորստեան»⁷⁹ (ընդգծումը մերն է՝ Մ.Մ.):

Հարկ է նշել, սակայն, որ պարականոնի նման բացասական ընկալումը հիշատակարաններում համընդհանուր բնույթ չի կրում. ավետարանն ընդօրինակող գրիչները, եթե նույնիսկ իմացել են դրա անընդունելի լինելու հանգամանքը, այնուհանդերձ, մեծ հետաքրքրասիրութիւն և համակրանք ունենալով մանուկ Հիսուսի ապրելակերպի, կատարած հրաշագործութիւնների և անցած ճանապարհի՝ թեկուզ և մասամբ մտացածին, այնուհանդերձ, գրավիչ և արտասովոր պատումների նկատմամբ, շատ հաճախ մեծ ջերմութեամբ ու սիրով, գրեթե կանոնական Ավետարաններին հավասար են վերաբերվել դրան՝ բնորոշելով այն որպէս «ամենահրաշ և սքանչելագործ, սուրբ տղայութեան ամենապայծառ աւետարան»⁸⁰: Ավելին, որոշ ձեռագիր հիշատակարաններում պարականոնը ոչ միայն թուլատրվել է կարգաւ ու ընդօրինակել, այլև նզովվել է նա, ով կհամարձակվեր թաքցնել այն: Այսպէս օրինակ՝ 1239 թ. Ընդօրինակված ձեռագրի՝ ՄՄ 7574 հետագայի (ԺԶ. դ.) հիշատակարանում գրիչը հավելում է.

«Այս Քրիստոսի տղայութիւնիս յիշատակ է Գրիգոր քահանայի նախնեաց և է յիշատակ ծնողաց զարմից և զաւակաց նորին ի թուականութեանս հայոց Ռին (1591) առ տէր Յոհաննէս եպիսկոպոսէն և եղի յիշատակ սուրբ Յոհաննէս աւետարանչի: Եթէ որ ուզէ կարգաւու կամ օրինակելու, չի խնայէք տագ գրաւ կնով զէրայ այս գիրկս ա տարի մի կորաւ ձեռքը ձեռք տալով, ով Աստուծոյ արհնութիւն ուզէ՝ տեղը հասուցանէ ով պահէ՛ նզովեալ եղիցի»⁸¹:

Ավետարանի նկատմամբ նույն բարյացակամ վերաբերմունքն է արտահայտված նաև Վիեն. 186 ձեռագրի հիշատակարանում. «Յիշատակ է այս Տղայական աւետարանս մղտեսի Նանաֆարին եւ մղտեսի Աշտահարին եւ Աճապ-

⁷⁹ Անկանոն գիրք նոր կտակարանաց, էջ Ը: Այս ավետարանի նկատմամբ նման անհանդուրժող վերաբերմունք է ցուցաբերում նաև «Մարեմայ աղբիւր» գրույցի անհայտ հեղինակը: Անդրադառնալով Եգիպտոս գնալու Հիսուսի և նրա ծնողների պատմությանը՝ նա գրում է. «Քրիստոսի իւր մօրը գիրկը եգիպտոս փախչելուն հանգամանքները, որ միայն վերջին դարու եւրոպացի հեղինակած գրքերուն և այն ժամանակի վարք սրբոց ըստած գրքերուն մէջ կը գտնուէր, և մեր ազգին մէջ ալ միմիայն Քրիստոսի մանկութիւն կոչուած անպիտան գրուկովը ծանօթ է, որ այն ալ բարեբաղդաբար խիստ քիչ կը գտնուի...», Սիօն, 1866 (4), Մարիամայ աղբիւր, էջ 56:

⁸⁰ Տե՛ս ՄՄ 985, քք. 1ա-135ա՝ «Գիրք Տղայութեան Տեան», Յուցակ հայերէն ձեռագրաց, Մխիթարեան Մատենադարանին ի Վիեննա, հտ. Բ, կազմ. Հ. Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1963, էջ 572-573:

⁸¹ Տե՛ս ՄՄ 7574, ք. 250բ:

խանին, որ սոքա երեքն այլ միախորհուրդ եղեն և տվին զայս Տղայական աւետարանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ»⁸²:

Ի հավելումն այն հանգամանքի, որ միջնադարում «Մանկութեան աւետարան»-ն ընդօրինակվում և տարածվում էր բավարարելու հավատացյալների հետաքրքրությունը մանուկ Հիսուսի անհայտ տարիների հանդեպ, շատ կարևոր է նաև ընդգծել այն իրողությունը, որ, ի վերջո, արգելված այս պարականոնը չէր պահպանվի և չէր տարածվի, եթե հայ խմբագիրների կողմից չենթարկվեր բազմաթիվ վերամշակումների և սրբագրումների՝ արդյունքում ձեռբազատվելով հերետիկոսական այն գաղափարներից, որոնց պատճառով ընդգրկվել էր արգելված գրքերի շարքում: Նույն այս խմբագրությունների հետևանքով ավետարանը ձեռք է բերել Հայ եկեղեցու դավանանքին հարիր գաղափարներ, ինչն էլ, ըստ էության, հանդիսացել է պարականոնի ինչպես գոյատևման, այնպես էլ տարածման կարևորագույն գրավականներից մեկը:

Այսպիսով, հայ միջնադարում «Մանկութեան աւետարան»-ի նկատմամբ ձևավորվել է երկու հակադիր՝ բացասական ու դրական մոտեցում: Պարականոնը բացասական էր ընկալվում նախ այն պատճառով, որ Սամուել Անեցու կողմից հիշատակվել է Ասորիքից բերված հերձվածողական (նեստորական) գրքերի շարքում, և ապա այն պատճառով, որ տեղ է գտել միջնադարյան արգելված գրքերի գրեթե բոլոր ցանկերում՝ լինեն դրանք նեստորական, թե անհայտ ծագման: Հակառակ սրան, ի տարբերություն արգելված համարվող երկերի մեծամասնության, որոնք ժամանակի ընթացքում անհետացել են, «Մանկութեան աւետարան»-ը, արժանանալով մանկության շարքին դասվող մյուս ավետարանների ճակատագրին, արգելված լինելով հանդերձ, կարողացել է ոչ միայն խույս տալ ոչնչացումից և գոյատևել, այլ նաև և մեզ հասել բազմաթիվ ընդօրինակություններով:

MARI MAMYAN

THE “GOSPEL OF THE INFANCY” AS AN INTEGRAL PART OF THE MEDIÉVAL LISTS OF ARMENIAN PROHIBITED BOOKS

Keywords: Gospel of the Infancy of Jesus Christ, “secret”, “anathematized” and “false” books, apocryphal Epistles and Acts of the Apostles, Armenian and World literature.

Two contrasting approaches, negative and positive, emerged in the Middle Ages with regards to the Armenian “Gospel of the Infancy”. The

⁸² Յուզակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, հ. Բ, կազմ. Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 504:

negative perception of the apocryphon is attested, on the one hand, by Samuēl Anec'i (1100/05-1185/90), according to whom, the Gospel was brought to Armenia by the Syrian heretics (Nestorians), and, on the other hand, by the fact that it was included on nearly all of the medieval lists of forbidden books. Moreover, the "Gospel of the Infancy" was not only among writings considered to be Nestorian, but also was an integral part of the prohibited books of unknown origin, such as the list of "secret" books copied by Mxit'ar Ayriivanec'i (1230/35-1297/1300). Unlike the majority of banned books that disappeared over the centuries, however, the Gospel of the Infancy was not only able to escape destruction and survive, but also gained the love and sympathy of monks and common believers, reaching us through numerous Armenian manuscripts scattered all over the world.

**МАРИ МАМЯН
АРМЯНСКОЕ "ЕВАНГЕЛИЕ ДЕТСТВА" В СПИСКАХ
СРЕДНЕВЕКОВЫХ ЗАПРЕЩЕННЫХ КНИГ**

Ключевые слова: *Книга младенчества Христа*, «тайные», «отреченные» и «ложные» книги, апокрифические послания и деяния апостолов, армянская и мировая литература.

В армянском средневековье сформировались два противоположных, позитивный и негативный, подхода к "Евангелию детства". Об отрицательном восприятии апокрифа можем судить с одной стороны по свидетельству Самуэля Анеци (1100/05-1185/90 гг.), согласно которому Евангелие было привезено в Армению сирийскими еретиками (несторианами), а с другой стороны, по тому факту, что апокриф был включен почти во все средневековые списки запрещенных книг. Речь идет не только о списках сочинений, считающихся несторианскими, но и о списках запрещенных книг, о происхождении которых нет прямых свидетельств, таких, например, как список "потаенных" книг, сохраненный Мхитаром Айриванци (1230/35-1297/1300 гг.). Однако, в отличие от большинства запретных книг, исчезнувших в течение столетий, "Евангелие детства" не только сумело избежать забвения, но приобрело любовь и симпатию монахов и обычных верующих и дошло до нас в многочисленных армянских рукописях, разбросанных по всему миру.